

ПОЛЬСЬКИЙ ТЕРОР ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В 1939 ТА В 1941 рр.

Питання, пов'язані з різними аспектами українсько-польських стосунків у ХХ столітті, протягом останніх трьох–чотирьох років стали для істориків України модними (хоча таку характеристику не прийнято застосовувати до наукової роботи). Особливої популярності дана тема набула цього року, у зв'язку з активізацією політичної пропаганди навколо святкування річниці “конфлікту 1943–44 рр.” на Волині. Конференції, які відбувалися в різних містах України і були присвячені взаєминам обох народів, багато істориків використали як нагоду оприлюднити результати своєї праці й опублікувати їх. Унаслідок такого підходу до історичних досліджень, а також під впливом політичної кон'юнктури виникла тенденція звужувати проблему міжнародних стосунків до розгляду подій саме на Волині і тільки в 1943–1944 рр., зокрема до питання “Хто почав?”. Відповідно, спрощується сама схема розвитку конфлікту, яка в найкращому випадку виглядає так: пацифікація 1930 р. > убивства українців на Грубешівщині в 1941 р. > події на Волині 1943 р. > акція “Вісла” 1947–48 рр. Для кращого розуміння самого Волинського конфлікту, не кажучи вже про події, що передували йому і відбувалися після нього, треба враховувати ще й такі факти, як протиколонізаційна акція ОУН 1930 р., атентати 1930-х років, боротьба Польщі проти Карпатської України, українсько-польське протистояння 1939 та 1941 рр., зрештою, акція “Вісла” як доказ того, що у Польщі ставлення до національних меншин не змінилося й після війни. Поза увагою залишаються також питання відповідності дій Польської держави проти представників національних меншин нормам тодішнього міжнародного права.

Ця стаття має на меті показати дії польської влади в 1939 р. проти громадян своєї держави, українців за національністю, та діяльність польських підпільних організацій проти української влади в 1941 р.

Аксіомними при дослідженні українсько-польських міжнародних стосунків є твердження, що Польща довоєнного періоду була державою, у якій масово порушувалися права людини і яка не виконувала взятих на себе міжнародних зобов'язань щодо національних меншин. Попри те більшість українського населення вимушено визнавала польську владу легітимною і підпорядковувалася їй. Тільки члени Організації Українських Націоналістів вели боротьбу проти Польщі. Але ста-

ном на 1938-1939 рр. Провід ОУН не планував масових акцій чи повстань. Крім того, жодне угруповання в українському суспільстві не провокувало міжнаціональної ворожнечі. Так, згідно з даними польського історика Єжи Томашевського, автора праці “Річ Посполита багатьох народів”, навіть після пацифікації 1930 р. жодна політична організація українців, у тому числі ОУН, не розпалювала ненависті до поляків. Та при цьому дослідник наголошував, що “польська держава виховала собі загани запеклих ворогів, які, щоправда, побоюючись репресій, мовчали, але з тим більшою нетерпливістю чекали на момент відплати”¹. Навіть протиколонізаційна акція, яку проводила ОУН в 1930-х роках, не супроводжувалася людськими жертвами. Наприклад, провідник ОУН Богдан Казанівський у своїх спогадах зазначає, що ліквідація у квітні 1937 року польських колоній біля сіл Димитрове і Щуровичі Радехівського повіту відбулася без людських жертв: “... наказали всім колоністам запакувати своє добро на вози і ще до сходу сонця виїхати на захід, на свою польську землю... Відчули чужі люди погрозу й поспішно завантажили своє добро... До сходу сонця вже не було колоністів, не стало їхніх хат”². Зрештою, українські націоналісти боролися не проти людей польської національності, а проти Польської держави та її окупаційної політики. До 1939 р. українське населення Волині протистояло тільки окупаційній владі.

Натомість на Галичині, як і в самому Львові, нагнітання міжнаціональної ворожнечі почалося раніше. Уже восени 1938 р. у зв’язку з подіями на Карпатській Україні побутові сутички українців з поляками почали набувати масового характеру. Наприклад, у Львові часто відбувалися погроми українських установ, ініційовані або й організовані польською поліцією. Один із провідних членів ОУН організаційний референт Крайової Екзекутиви на Західно-українських землях Ярослав Гайвас так описує закінчення погрому приміщення львівської “Просвіти” восени 1938 року (точнішої дати не подано): “А коли поляки відступили, набігла поліція, щоб доруйнувати решту та виарештувати оборонців”³. Подібні акції поляки проводили на всій території краю аж до окупації Карпатської України. Так, у Бережанах у березні 1939 р. такі польські організації, як “Стщельци” і “Народова оборона”, під охороною поліції провели похід-інсценізацію під назвою “Похорони України”. Поляки несли на плечах чорну домовину з надписом “Україна вмерла”. Під

¹ Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. *Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині 1939–1941 рр.* — С. 8.

² Казанівський Б. *Шляхом Легенди.* — Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1975. — С. 25, 30.

³ Гайвас Я. *Воля ціни не має.* — Торонто: “Срібна сурма”, 1970. — С. 21.

час проходження по вулицях вибивали вікна в будинках українців та кидали петарди *, які руйнували меблі та печі⁴.

Такі дії поляків не могли залишитися без відповіді. ОУН організувала низку протиакцій. У Львові українські націоналісти за допомогою членів ремісничої організації “Зоря” та робітничої організації “Сила” (пізніше до акції долучилися члени організацій “Пласт” та “Луг”) провели декілька вдалих нападів на групи поляків-погромників⁵. У Бережанах через декілька днів після згадуваного “похорону” було знайдено тіла двох учасників того походу. Серед українського населення повіту новина про це політичне вбивство передавалася із насмішкою: “І вони загинули за Україну”⁶.

Така напружена ситуація у міжнаціональних відносинах склалася лише тому, що польське суспільство в 1939 р. вкрай необ’єктивно оцінювало як міжнародне становище своєї держави, так і внутрішню небезпеку для існування. Про це, зокрема, згадує посол польського парламенту Іван Макух: “В часі існування федеративної державності в Карпатській Україні польська імперіалістична дурійка зросла до просто неймовірних розмірів. Чути було голоси молодшого пілсудчиківського покоління, яке жадало воєнного походу на Схід, для розбиття і поділу СРСР між Польщею і Японією”⁷. З огляду на такі настрої польська влада продовжувала боротьбу проти внутрішніх ворогів держави — українців. Так, із квітня 1939 року на Стрийщині почали закривати читальні “Просвіти”, домівки “Сільського господаря”. Газета “Мета” 16 липня 1939 р. повідомляла, що польська поліція закрила майже всі кооперативи в селах Журавненщини за те, що не сплатили відповідної суми на протилетунську оборону⁸.

Напруження в українсько-польських стосунках із кожним днем зростало. Ось як коментував цю ситуацію один мемуарист: “Кажуть, що мухи найбільше кусливі, коли наближається їм кінець. Так було з Польщею”⁹.

Небажання поляків зрозуміти вимоги українців тільки погіршувало ситуацію. У зв’язку з наближенням війни члени ОУН, які перебували на території Польщі, розпочали підготовку до повстання. Зрозуміло, що

* Тобто вибухові пакети.

⁴ *Бережанщина у спогадах емігрантів / Упорядники-редактори Волинець Н., Мельничук Б., Семенець І. — Тернопіль, 1993. — С. 121.*

⁵ *Гайвас Я. Вказана праця. — С. 22–31.*

⁶ *Бережанщина у спогадах емігрантів. — С. 212.*

⁷ *Макух І. На народній службі: Спогади. — К., 2001. — С. 497.*

⁸ *Ленчик В. Журавно і Журавенищина. // Стрийщина. Історично-мемуарний збірник. — Т. III. — Нью-Йорк, 1993. — С. 359.*

⁹ *Гаєцький А. Горе переможеним! // Коломия і Коломийщина. — Філадельфія, 1988. — С. 463.*

силами однієї тільки Організації успішно воювати проти Польщі було неможливо, тому початок виступу українських партизанських загонів залежав від ситуації на польсько-німецькому фронті. Оскільки провід ОУН був упевнений у військовій поразці Польщі, то підпільні групи мали чекати, “допоки не почнуть польські відділи відступати перед німцями”.¹⁰ Щоправда, націоналісти самі не сподівалися, що Польща так швидко програє війну, тому повстання розпочалося не одночасно і було не таким масовим, як планувалося.

Сама підготовка партизанських загонів виявила цікаву тенденцію: українці вже з кінця серпня дедалі менше сприймали Польщу як державу, що діє на цій території. Наприклад, командир 51-го піхотного полку в Бережанах підполковник Еміль Фільдорф, згадуючи мобілізацію, зазначав, що при здачі упряжі для коней і возів українське населення саботувало розпорядження влади (що у військовий час загрожувало серйозним покаранням): “Селяни у багатьох випадках для мобілізації віддавали спеціально для цієї мети приховану зношену упряж і вози, а кращі ховали”¹¹. Цей спогад цікавий ще й тому, що яскраво засвідчує упереджене ставлення до українців з боку поляків. Бо як інакше можна пояснити згадку про приховання “зношеного воза”, і як автор спогаду уявляв собі це? 28 серпня 1939 р. під час проведення тренувальної мобілізації для Дрогобицької округи (Стрийський, Самбірський, Турківський і Дрогобицький повіти) частина зібраних після проходження запланованої програми не хотіла повертатися додому, а вирішила дочекатися війни і приєднатися до партизанських загонів.¹² Крім того, було чимало українців, які ухилялися від виконання мобілізаційних розпоряджень і замість того, щоб іти до польської армії, переховувалися в лісах.¹³ Це свідчить також про те, що багато націоналістів уже в серпні 1939 р. вирішили повністю присвятити своє життя боротьбі проти Польщі. Крім суто повстанських акцій, бойові відділи націоналістів мали охороняти українське населення від поляків, які могли перекласти вину за власні військові невдачі на українців.

Після початку війни між Польщею і Німеччиною керівники офіційних українських установ оголосили про повну лояльність українців до Польщі. Так, 2 вересня на останньому засіданні сейму голова Української парламентської репрезентації Василь Мудрий зробив таку заяву:

¹⁰ Гладилевич А. Володимир Тимчій-Лопатинський // *Визвольний Шлях*, 1979, Кн. 5. — С. 562.

¹¹ Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. *Вказан праця*. — С. 16.

¹² Гладилевич А. *Вказана праця*. — С. 563.

¹³ Наприклад: ЦДАВОВУ України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 57. — Ар. 12; Мудрик-Мечник С. *Шляхами підпілля революційної ОУН. Причинки до історії*. — Львів: “Універсум”, 1997. — С. 14–15 та інші.

“Не спускаючи ока з національно-політичних змагань українського народу в Польщі,.. українське громадянство виконає в цих важких часах свій громадянський обов’язок крові і майна, які накладає на нього приналежність до польської держави”¹⁴. Крім того, близько 150–200 тисяч українців брали участь у війні у складі польського війська¹⁵.

Проте для польської влади українці й надалі залишалися ворогами. Як згадував один із вояків-українців про події під час втечі польського війська, “між поляками було чути розмови, що українці зрадники, не хочуть воювати, треба їх вигубити”¹⁶. Якщо такі стосунки були серед вояків, яких об’єднувало “братство зброї”, то стає зрозумілим українське вороже ставлення поляків до мирного українського населення.

У перші дні війни було проведено масові арешти українців, причому багатьох заарештованих відсилали в концтабір Береза Картузька. Крім того, були зафіксовані випадки, коли боротьба з націоналістами-ворогами Польщі ставала приводом для розправи з українцями, яких озброєні поляки вбивали просто на вулиці. Зрозуміло, що за такі вбивства ніхто нікого не карав¹⁷. На третій тиждень війни, коли німецькі війська розпочали штурм Львова, галицькими землями прокотилася хвиля численних погромів. Оскільки такі акції відбувалися у різних кутках Галичини, до того ж спонтанно і неодноразово, великих жертв не було. Наприклад, у ніч на 17 вересня 1939 р. польська молодь із “Народної оборони” планувала провести у Товмачі та інших повітових місцевостях масові вбивства української інтелігенції. Однак цей задум не був реалізований, бо деякі поляки повідомили своїх шкільних товаришів українців, а пізніше стало відомо про вступ у війну СРСР¹⁸. Але в Самбірському повіті групи, утворені з військових, поліції, членів Корпусу Охорони Пограниччя, “Народної оборони” та інших організацій спалили село Жукотин і тридцять господарств у с. Недільна, убивали людей у селах Розлуч, Верхній Лужок, Бусовиська, Спас, Тершів, а також у Старому Самборі¹⁹. Подібним чином діяла “Народна оборона” у Стрийському повіті, де арештовували і ставили людей перед військовим судом, звинувачуючи людину в шпигунстві тільки за те, що вона взута в чобото-

¹⁴ Прокоп М. Українські самостійницькі політичні сили в Другій світовій війні. // В боротьбі за Українську Державу. — Львів: “Меморіал”, 1992. — С. 49.

¹⁵ Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. — С. 39.

¹⁶ Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. Вказана праця. — С. 18.

¹⁷ Чернецький А. Спомири мого життя. — К.: “Основні цінності”, 2001. — С. 102–103.

¹⁸ Макух І. Вказана праця. — С. 502.

¹⁹ О. Т. Кривавий вересень у Старосамбірщині. // Краківські вісті. — Ч. 40. — 19 травня 1940. — С. 4–5; також: Рабій Ю.-Є. Княжий город Самбір. — Львів-Самбір-Ютика, 1999.

ти білого кольору. На Стрийщині, як і в інших місцевостях, польські організації вбивали селян без жодної причини²⁰. Десь після 17 вересня в деяких селах Коломийського повіту піднялася паніка, викликана інформацією про те, що “прорвалася польська кавалерія й вирізує українське населення”. Справа в тому, що оскільки через Коломию пролягав шлях відступу польських військ у “землю обітовану”, як у вересні 1939 р. українці називали Румунію, то часто вояки вбивали мирних селян. Занепокоєння було настільки великим, що в с. Виноградів розбіглася ціла похоронна процесія разом зі священником, залишивши домовину на вулиці²¹. Один із церковних діячів Журавенщини, свідомо оцінюючи прихід радянської влади, так висловився про майбутнє: “Знаю, що буде гірше, але буде інакше, бо так вже надоїла та Польща”²².

Кінець війни не вніс кардинальних змін у міжнаціональні стосунки українців і поляків. Після поділу Польщі між Німеччиною та Радянським Союзом поляки й далі ставилися до українців не як до братів по нещастю, а як до ворогів. Про це свідчать доноси поляків у Гестапо на українських діячів²³, а також напади²⁴ й убивства²⁵, які продовжувалися вже на території Генерал-Губернаторства. Інформацію про це можна знайти в найпопулярнішому виданні для українців – газеті “Краківські вісті” *.

У відповідь на безчинства поляків з’являлися публікації про дії польської влади проти українців протягом 1919-1939 рр. Ці матеріали, як і газета в цілому, були дозволені цензурою, що говорить про зацікавленість німецької влади у розпалюванні міжнаціональної ворожнечі. У дусі тих років назви цих статей дуже емоційні, та цінність фактів від цього не зменшується. Особливо цікава аналітична стаття про польський терор проти українців у 1919-1939 рр., яка була подана в німецькому інформаційному бюлетні й передрукована в офіційному німецькому виданні Генерал-Губернаторства “Кракавер Цайтунг” під назвою “1.220.000 українців жертвами польського терору”²⁶.

²⁰ Пахаль І. Страшні звірства поляків у Стрийщині. — Краківські вісті. — Ч. 29. — 17 квітня 1940. — С. 4.

²¹ Демедюк Д. Між двома війнами // Коломия і Коломийщина. — Філядельфія, 1988. — С. 179.

²² Ленцик В. Вказана праця. — С. 359.

²³ Б.і. Польське дикунство // Краківські вісті. — Ч. 45. — 31 травня 1940 р.

²⁴ Б.і. Польські бандити безпокоять українське населення в Ярославщині. // Краківські вісті. — Ч. 8. — 4 лютого 1940 р. — С. 4.

²⁵ ЦДАВОВУ України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 166. — Ар. 26.

* До ч. 33 (4 травня 1940 року) газета називалася “Краківські вісті”.

²⁶ Б.і 1.220.000 українців жертвами польського терору. // Краківські вісті. — Ч. 19. — 13 березня 1940. — С. 6.

Натомість на території СРСР траплялися випадки співпраці польських державних службовців НКВД, спрямованої проти українського руху. Найбільш відомий факт, коли один із комісарів польської поліції особисто передав органам НКВД архів із даними польської поліції про діяльність українських націоналістів у Тернополі, до того ж зобов'язався прокоментувати їх²⁷. Є й інші приклади вислужництва поляків²⁸.

Паралельно з такими провокативними й ворожими діями поляки проводили переговори й закликали до співпраці, подавали неправдиву інформацію “з Краю” на сторінках видань польської діаспори в Європі та США. Так, “News from Poland” (“Новини з Польщі”) від 23 лютого 1940 року повідомляв, що “шовіністичне українське духовенство” після ознайомлення з більшовицькими порядками виголошує молитви за повернення польської влади в Галичині. Інше видання “Nowy Świat” (“Новий світ”) уже 27 вересня 1939 року закликав українців у США вступити у співпрацю з поляками задля спільної батьківщини²⁹. Зрозуміло, що ці пропозиції ніхто не розглядав серйозно, але вони були яскравим зразком відмінності політичних програм українського і польського визвольних рухів, що закладало підґрунтя для майбутніх конфліктів.

Наступний етап українсько-польського протистояння розпочався після нападу Німеччини на СРСР та проголошення Акту відновлення Української держави. Методи діяльності польського підпілля не відрізнялися від тих, які застосовувалися впродовж попередніх двох років: провокації, доноси, вбивства. Звіти членів ОУН з різних місцевостей подають детальну інформацію про антиукраїнську діяльність поляків: “...розпустили Українську міліцію і набрали міліцію з поляків. Це сталося на донос Щотки,.. [який] в дійсності є членом польського підпілля. [підкреслення тут і далі є в тексті документ – Т. Г. Це свідчить про опрацювання інформації для вивчення діяльності поляків]”³⁰; “в с. Баймаки на донос місцевих поляків було розстріляно 3 членів української міліції”³¹. Про такі дії поляків інформувала Організацію і Служба Безпеки, створена при Українському державному правлінні³².

Крім того, 9 липня 1941 р. у Львові на голову УДП і заступника голови Проводу ОУН-р Ярослав Стецька було вчинено замах. Результа-

а

²⁷ Мечник С. *ОУН і розбудова Української Держави*. — Львів: Каменяр, 1993. — С. 12.

²⁸ Гайдай О., Хаварівський Б., Ханас В. *Вказана праця*. — С. 44–45.

²⁹ Федорович В. *Світова преса про першу більшовицьку окупацію Західної України*. // *Вісті Комбатанта*. — 1987. — Ч. 4. — С. 35–36.

³⁰ *Текст із с. Опаки датовано 23 липня 1941 р.: ЦДАВОВУ України*. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 12. — Ар. 12.

³¹ Там само, ар. 54.

³² *Див. наприклад: ЦДАВОВУ України*. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 225. — С. 6.

ти слідства, яке проводило гестапо, вказували на причетність до замаху членів польських підпільних організацій³³.

У той же час на вулицях Львова з'явилися інформаційні листки, видані Польською Військовою Організацією на Західноукраїнських землях. У тексті читаємо такі фрази: “Горстка українських молодців, що приїхали з тевтонським опришком до відвічно-польського города – гнізда Орльонт” і “Недозволимо, щоби земля зрошена кров'ю наших героїв стала добиччю гайдамацьких опришків і їх крижацького протектора. Для горстки молодців, проводирів самостійної української держави Іванів вистарчить ще куль і стричків”³⁴.

Такі дії поляків тільки погіршували стосунки між двома націями. Проте було також багато випадків підтримки або щонайменше визнання дій української влади. Так, у спогадах одного з вояків батальйону “Нахтігаль” зустрічаємо такий опис подій, 30 червня 1941 р. у Львові: “Коли ми проходили попри Великий Театр [Оперний театр у Львові – Т. Г.], то поляки вносили овації на нашу честь: “Нех жеє Бандера”, “Нех жеє українська армія”, “Нех жеє українське паньство”, “Сьмерть большевізмові”³⁵.

Цей факт підтверджує тезу, що міжнаціональне протистояння розгорялося тільки тоді, коли польська влада примушувала простих патріотично налаштованих громадян боротися проти “української загрози”. Зрештою, саме так і пояснювали виникнення цієї проблеми в 1943-1944 роках офіційні діячі ОУН. Наприклад, у статті Василя Галаси – “Зенона Савченка” “Українсько-польські взаємини на тлі історії” читаємо: “Польська верхівка вже від перших днів більшовицької (1939-41 р.) і німецької окупації заняла вороже становище до українського визвольного руху і проблеми української державності взагалі”³⁶.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що після розгрому польської армії та ліквідації у вересні 1939 р. Польської держави українці перестали розглядати поляків як загрозу для розвитку своєї нації. Тим більше, що воєнна кампанія показала бездарність військового керівництва Польщі. Тому в українському середовищі з розумінням поставилися до поневоленого польського народу і не розпочинали акцій помсти (хоча було декілька вбивств цивільних поляків). Натомість після проголошення 30 червня 1941 р. Акту відновлення Української держави діяльність польських підпільних груп, які реорганізувалися й активізували свою роботу, почала розглядатися як антидержавна. Незважаючи на це, випадки побутового міжнаціонального протистояння не мали масового характеру.

³³ ЦДАВОВУ України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 166. — Ар. 15.

³⁴ Там само. Ар. 51.

³⁵ Там само. — Спр. 57. — Ар. 16.

³⁶ Там само. — Спр. 215. — Ар. 16.